National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2015; 1(2): 04-06
© 2015 NJHSR
www.sanskritarticle.com
Received: 09-10-2015
Accepted: 10-10-2015

डॉ. कुलदीपकुमार
सहायकाचार्य जैनदर्शन विभाग,
श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत
विद्यापीठ, नई दिल्ली-110016

Correspondence:
डॉ. कुलदीपकुमार
सहायकाचार्य जैनदर्शन विभाग,
श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत
विद्यापीठ, नई दिल्ली-110016

जैनदर्शने कर्मसिद्धान्तस्य सामान्यपरिचयः

डॉ. कुलदीपकुमारः

यस्मिन् कर्मण्यान्तरात्मा क्रियमाणे प्रसीदति।
तदेव कर्म कर्तव्यं विपरीतं न च क्वचित्।।
संसारे प्राणिनः सर्वे सुखदुःखानुवर्तिनः।
इष्यते कारणं कर्म तयोश्च सुखदुःखयोः।।

नरकतिर्यञ्चमनुष्यदेवगतिविभक्ते अस्मिन् अनादिसंसारे चतुर्गतिरूप एकेन्द्रियतः संज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्यन्ताः पृथ्वीकायिकादिपञ्चस्थावरकायिककृम्यादितः सर्वार्थसिद्धिः-पर्यन्ताः अहमिन्द्रपदधारकाः सर्वे एव प्राणिनः अनादिकालतः सुखदुःखयोः चक्रे परिभ्रमन्ति। जैनादर्शनुसारं तेषां सर्वेषामेव सुखदुःखयोः कारणं केवलं निजार्जितं शुभाशुभरूपकर्म एव, अन्यत् न ईश्वरेच्छा, माया, प्रकृतिर्वा।

कर्मविषये सम्पूर्णभारतीयसंस्कृतेः निजमौलिकचिन्तनं राजते। गीतायाम्, उपनिषत्सु, पुराणेषु, वेदेषु सर्वत्रापि कर्मविषये चिन्तनं लभ्यते, केवलं चार्वाकदर्शनं विहाय। परञ्च जैनदर्शने यादृशं गूढगम्भीरं कर्मविषये चिन्तनं लभ्यते तादृशं चिन्तनं अन्यत्र न दृश्यते यतः जैनदर्शने कर्मणः भौतिकसत्ता अपि स्वीकृता। अन्यानि सर्वाणि दर्शनानि भावकर्मणः सत्तां तु मुक्तकण्ठेन स्वीकुर्वन्ति परन्तु द्रव्यकर्मणः सत्ता केवलं जैनदर्शने एव समुपलभ्यते। अस्मिन् अनादि संसारे सर्वेषां जीवानां चतुर्गतिरूपभ्रमणस्य यथार्थ कारणमस्ति-भ्रमम् , अज्ञानं, मिथ्याज्ञानं वा। अनेन भ्रमेण एव जीवः आत्मानं न जानाति। जानाति तु आत्मा स्वस्य ज्ञानेनैव, परन्तु अनादितः आत्मनः ज्ञानस्वरूपमेव न जानाति अस्मिन् जगति ये केऽपि पदार्थाः विलसन्ति तेषां सर्वेषां पदार्थानां ज्ञाता तु आत्मा एव। परन्तु आत्मनः अपरिचये पदपदार्थान् निजस्वरूपं, आत्मस्वरूपं वा अंगीकर्तुं तत्परो भूयः मोहेन इष्टानिष्टरूपरागद्वेषादिविभावभावान् कृत्वा अस्मिन् जगति अनन्तसंख्यायां स्थितानि कर्माणि आमन्त्रायति। एतदामन्त्राणमेव जैनाचार्यैः ' आस्रव' इति शब्देन उक्तः। सः तु शुभाशुभरूपेण द्वैविध्ये विभक्तः। कर्मणामास्रवेण एव तेषां बन्धः भवति। अस्य बन्धस्य एव समय-समयवर्ती उदयपरम्परा जीवस्य जीवने निर्बाधरूपेण प्रचलति। अज्ञानी जीवः तेषां उदये इष्टानिष्टवृत्तिं करोति, तेन कारणेन एव पुनः पुनः आस्रवबन्ध - उदयपरम्परा प्रचलति। एतदेव संसारः। जैनदर्शनानुसारमयं संसारः न तु केनापि ईश्वरेण निर्मितः, व्यवस्थितः, सञ्चालितः च भवति, नेयं माया न च प्रकृति एव।

कर्मणः सामान्यार्थाः-

संस्कृतभाषायां कर्म नाम्नः काऽपि शब्दः नास्ति। अत्रा मूलशब्दः वर्तते ' कर्मन्' नपुंसकलिंगे यत् कृ+ मनिन् प्रत्ययेन निष्पन्नो भवति। यस्य अनेके अर्थाः सन्ति, यथा कृत्यः, कर्म, कार्यम्। कार्यान्वियनम्, सम्पादनम्, व्यवसायः, पदः, कर्तव्यम्, इत्यादिनः।

सामान्यरूपेण जनाः कथयन्ति यत् यः यादृशं कर्म करोति तादृशमेव फलं प्राप्नोति, यथा - कर्मसिद्धान्तस्य अयमेवार्थः जगत्प्रसिद्धश्च वर्तते। उपरिलिखितकर्मशब्दस्य कार्यम्, प्रवृत्तिः उत् वा क्रिया अर्थात् यत् क्रियते तत् कर्म, यथा - हसनं, रोदनं, गमनं, भ्रमणमित्यादिनि। व्यवहारे व्यवसायम्, उद्योगं वा अपि कर्म उद्यते।[1] मीमांसकाः यज्ञादिक्रियाः एव कर्म ब्रुवते। स्मृतिग्रन्थेषु चतुर्णां वर्णानां चतुर्णामाश्रमणाञ्च योग्यकत्तव्यानि एव कर्मोद्यन्ते। पौराणिकाः व्रतं नियमञ्चैव कर्म मन्यन्ते।[2] वैयाकरणाः वदन्ति - कर्तुरीप्सिततमंकर्म[3] अर्थातकत्यादिष्ट तदेवकर्म।न्यायदर्शने ' उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनप्रसारणगमनमिति कर्माणि।[4] अर्थात् न्यायनये उत्क्षेपणम्, अवक्षेपणम्, आकञ्चनम्, प्रसारणम्, गमनरूपञ्च एताभ्यः पञ्चक्रियाभ्यः एव कर्मशब्दस्य प्रयोगः कृत। पातञ्जलयोगनये संस्कारपूर्ववासना उत् वा कर्मोक्तम्। सुगतनये कर्मवासनारूपमेव जैननये कर्मविषयकमान्यता एतेभ्यः सर्वेभ्यः दर्शनेभ्यः भिन्नः राजते। जैननयस्य

कर्मसम्बन्धिविवेचनमतीव गूढगम्भीरविशदमर्थपूर्णञ्च विलसति। कर्मस्वरूपविवेचनात् पुरस्सरं मया अत्र एकं रेखाचित्रं निर्मीयते। तेन माध्यमेन कर्मणां प्रकाराः भेदाश्च स्पष्टं जायते।

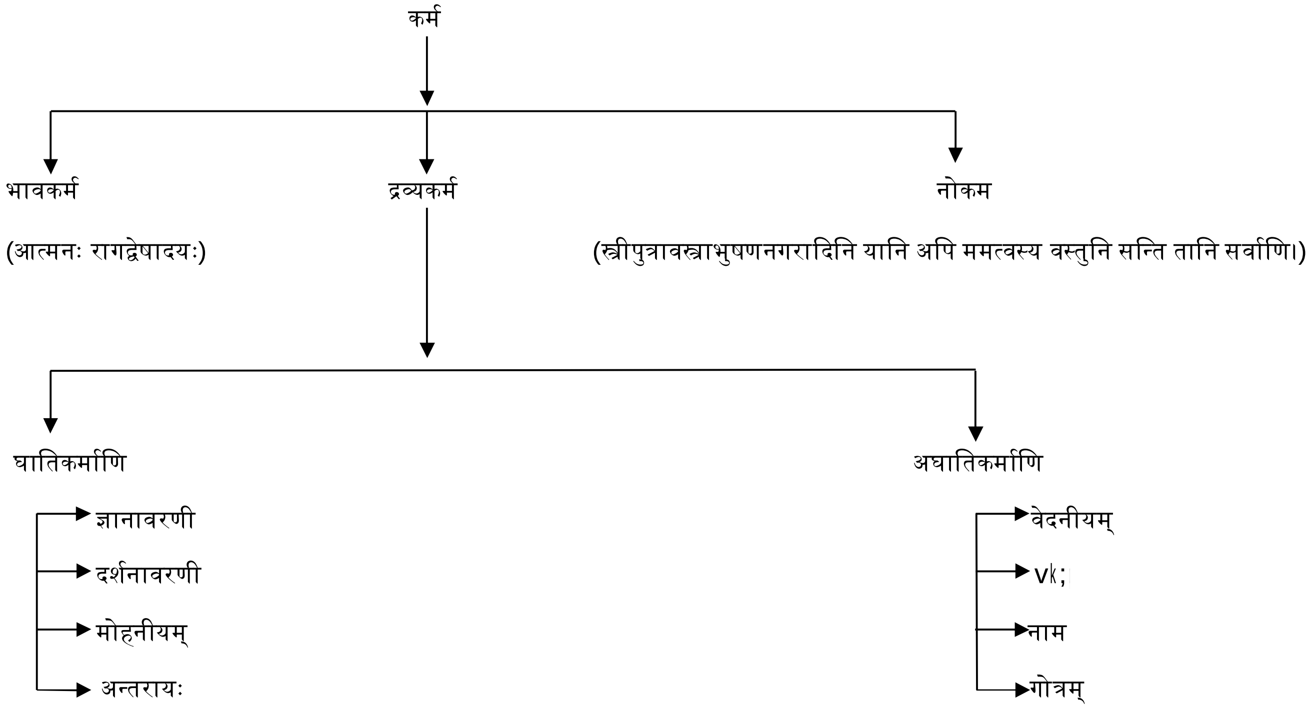

जैनाचार्यानुसारं जीवं परतन्त्रीकुर्वन्ति वा जीवो यैस्तानि कर्माणि जीवने वा मिथ्यादर्शनादिपरिणामैः यत् क्रियते तत्कर्म।[5] अत्र कर्मशब्दस्य अर्थः कारकीयकर्म नैव स्वीक्रियते अपितु ' कत्र्रादिसाध्रेष्विच्छातो विशेषोऽध्यवसेय [6] इति आचार्य अकलंकतत्त्वार्थवार्तिकानुसारं कत्र्रादिषु साधनेषु सम्भवात् स्वेच्छातो विशेषोऽथाऽध्यवसेयः कर्मशब्दस्य। एतदनुसारं पुनः वीर्यान्तिरायज्ञानावरणक्षयोपशमोपेक्षेणात्मनाऽऽत्मपरिणामः पुद्गलेन स्वपरिणामः व्यत्ययेन च निश्चयव्यवहारनयापेक्षया क्रियत इति कर्मकरणप्रशंसाविवक्षायां कर्तृधर्माध्यारोपे सति स परिणामः। कुशलमकुशलं च द्रव्यभावरूपं करोति इति कर्म। आत्मनः प्राधन्यविवक्षायां कर्तृत्वे सति परिणामस्य करणत्वोपपत्तेः बहुलापेक्षया क्रियतऽनेन कर्मेत्यपि। भवति इति ज्ञेयम्। जीवने मनोवाक्कायक्रियाभिः कृतसुखदुःखानुभो भोगाऽभिमतः। तस्मिन् सति यस्य संस्कारस्य निक्षेपो जीवप्रदेशेषु भवति तत् कर्म इति उच्यते। अस्मिन् संसारे ये कऽपि जीवाः सन्ति ते प्रतिक्षणं मनवचनकायेन च काश्चन क्रियां कुर्वन्ति एव। तत्र काश्चन क्रियाः बाह्याः स्थूलाः व्यक्ताश्च भवन्ति। काश्चन च तदतिरिक्ता आभ्यन्तरा भवन्ति। इमाः आभ्यन्तरक्रियाः त्रिविधाः योगशब्देन निगद्यन्ते। यथा - ' **कायवाङ्मनःकर्मयोगः**।[7] **"सणआसव्रः"**।[8] अत्रोदितो योगशब्दः वर्तमानसमये प्रचलितः योगः न। अपितु अत्र योगो नाम कायवाघमनोनिमित्तेनात्मप्रदेशेषु स्पन्दनं ज्ञातव्यम्। अनेन स्पन्दनेन एव जीवेषु शुभाशुभकर्मणाम् आगमनं भवन्ति। यतोहि ' **शुभाशुभकर्मागमद्वाररूपमास्रवः**।[9] अनेन आस्रवेण एव जीवाः कर्मभिः सह बन्धनं कुर्वन्ति। कायनिमित्तेन जीवस्य स्पन्दन काययोगः, वचोनिमित्तेन वचनयोगः, मनोनिमित्तेन च मनोयोगः भवति। अत्र यै भावैः जीवस्य आश्रयभूतानि सन्ति तथा कायवाघ्मनोभिः यत् जीवे स्पन्दनं भवति तदेव कर्म इति ज्ञेयम्। जीवस्य स्पनदनक्रिया येभ्यो जीवभोवेभ्यो उत्पद्यते तेषामेव भावानां संस्काररोपणं तत्र कृत्वा सा ततो निवर्तते अत्र प्रश्नोऽयम् उदेति यत् इमे संस्काराः पुदगले स्थापिता भवन्ति अथवा जीवे? अस्योत्तरमस्ति ऐतेषा संस्काराणामाधारो जीवो कदापि न भवितुमर्हति, यतोहि पुद्गलाश्रिते नैव तस्य संसारो भवति। अतश्च ज्ञायते यत् स्पन्दनक्रियायोग्यजीवभावानां संस्काराः जीवेन प्रतिक्षणं गृहीतासु कार्माणाभिधेयासु पुद्गलवर्गणासु संचिता भवन्तीति।[10] यथा - ' भाजनविशेषे प्रक्षिप्तानां विविधरसबीजपुष्पाफलानां मदिरभावेन परिणामः, तथा पुदगलानामप्यात्मनि स्थितानां योगकषायवत् कर्मभावेन परिणामो वेदितव्यः' । संसारिजीवः प्रतिक्षणं स्वस्पन्दनक्रियया कार्माणपुद्गलानादत्ते। ततश्च ते कार्मणपुद्गलाः स्पन्दनक्रियार्हजीवपरिणामान् आधरीकृत्यकर्मरूपेण परिणमन्ति। एवं जैनदर्शनानुसारं कर्मणः त्रयः मूलभेदाः तथा द्रव्यकर्मणः द्वे उपभेदाः घातिकर्म अघातिकर्म च। तथा घाति - अघातिकर्मणः अपि क्रमशः चत्वारः चत्वारः उपभेदाः सन्ति।

भावकर्म - आत्मनि मोहरागद्वेषादयः क्रोधमानमायालोभादयः ये विकाराः उद्भवन्ति तानि सर्वाणि भावकर्म नाम्नः उच्यन्ते।

नोकर्म - औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणनि शरीराणि हि नोकर्माणि।[11] अर्थात् शरीरसम्बन्धिनि यानि कानि वस्तुनि सन्ति तानि सर्वाणि नोकर्म भवन्ति।

n0;de & n0;de.k }k Hkknk fu:firk& ?kkfr;kdekf.k v?kkfr;kdekf.k pA

(क) घतियाकर्माणि - यानि कर्माणि आत्मनः मूलस्वभावस्य मूलगुणस्य (दर्शनज्ञानगुणस्य) वा घातं कुर्वन्ति तानि सन्ति घातियाकर्माणि। अष्टद्रव्यकर्मसु प्रथमचत्वारि घातियाकर्माणि। यथा - ज्ञानावरणी, दर्शनावरणी, मोहनीयमन्तरायश्चेति।

(ख) यैः कर्मभिः आत्मनः घातं न भवति तानि सन्ति अघातिया कर्माणि। यथा - वेदनीयम्, आयुः, नाम, गोत्रश्चेति।

1. ज्ञानावरणी - ' आवृणोत्याव्रियतेऽनेनेति वा आवरणम्।[12] इदं कर्म जीवस्य ज्ञानगुणं आच्छादयति अनेन कारणेन जीवस्य संसारावस्थायां पूर्णविकासः न भवति। देवतामुखवस्त्रवत्। तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थे अस्य कर्मणः पञ्चभेदा निगदिताः-

' मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम्' ।[13]

2. दर्शनावरणी - दर्शनमावृणोति इति दर्शनावरणीयम। अस्य कर्मणः प्रकृति भवति दर्शनप्रच्छादनता। राजद्वारप्रतिनियुक्तप्रतीहारवत्। पदार्थानां विशेषत ग्रहणं बिना केवलं तेषां सामान्यधर्मस्यावभासो एव दर्शनम्। दर्शनावरणीकर्म उक्तदर्शनगुणमावृतं कुरुते। दर्शनगुणस्य सीमाङ्ककारणादेव सामान्यावबोध रुणद्धि। अस्य कर्मणः नवप्रकाराः निरूपिताः। यथा -

' चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगद्धयश्च।'

3. मोहनीयम् - मोहयति मोहयतऽनेनेति वा मोहनीयम।[14] अस्य कर्मणः प्रकृति भवति मोहोत्पादनता। मद्यधत्तुरमदनक्रोद्रद्रववत्। अर्थात् यत् कर्म आत्मानं मोहयति तत् मोहनीयकर्म। एतस्मात् कर्मकारणात् जीवः मोहग्रस्तं भूत्वा अस्मिन् चतुर्गतिरूपसंसारे पुनःपुनः अटट्नं करोति। इमेव कर्म संसारस्य मूलबीजमेव। सर्वेषां कर्मणां सरदारः, सर्वेषां दुखानां कारणं इदमेव मोहनीयकर्म राजते। नास्ति अत्र संशयस्थानम्। मोहनीयकर्मणः भेदद्वयं दर्शनमोहनीयकर्म चारित्रामोहनीयकर्म चेति।

4. अन्तरायः- दातृपात्रयोरन्तरमेतीति अन्तरायः। अस्य कर्मणः प्रकृतिः अस्ति विघ्नकरणता। भांडागारिकवत्। अर्थात् यत् कर्म विघ्नान् समुत्पादयति तत् अन्तरायकर्म। एतस्मात् कर्मकारणादेव आत्मशक्तौ अवरोधः उत्पद्यते। सर्वविधसौविध्ये सत्यपि जीवस्य मनोभावानां पूर्तिर्न संजायते। अस्य कर्मणः पऽचभेदाः राजन्ते, यथा **- ' दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम्'** ।[15]

5. वेदनीयम् - ' वेदयति वेद्यत इति वा वेदनीयम्[16] अस्य कर्मणः प्रकृतिः विलसति सुखदुःखोत्पादनता मधुलिप्तासिधरावत्। यद् कर्म जीवं सुखदुःखयो अनुभवं कारयति, तदेव वेदनीयकर्म। अस्य कर्मणः भेदद्वयम् - 1. असातावेदनीयकर्म, 2. असातावेदनीयकर्म। यथा **' सदसद्वेद्ये'** ।[17] येन कर्मोदयेन जीवं अनुकूलविषयाणां संयोगेन सुखानुभूतिर्भवति तद् सातावेदनीयकर्म भवति। येन कर्मोदयेन प्रतिकूलविषयाणां संयोगेन दुःखानां संवेदनं भवति तद् असातावेदनीयकर्म भवति।

6. आयु - ' भवधरणाय गच्छति इति आयुः।' ' एत्यनेन नारकादिभवमित्यायुः।[18] अस्य कर्मणः प्रकृतिर्भवति भवधरणता हलिवत्। जीवस्य अर्थात् आत्मनः कस्मिंश्चित् शरीरे स्थगनस्य अवधेः नाम आयुकर्म वर्तते। अस्य वयसः(आयोः) निमित्तभूतकर्म एव आयुकर्म उद्यते। जीवानां जीवनस्य अवधेः नियामकं आयुकर्म वर्तते। एतेन कर्मणा एव प्राणिनः जीवन्ति क्षये सति मृत्युं च प्राप्नुवन्ति। अस्य कर्मण द्वौ भेदौ स्तः- 1. अपवर्तनीयकर्म 2. अनापवर्तनीयकर्म चेति।

7. नाम - नाना मिनोतीति नाम। अस्य कर्मणः प्रकृतिः वर्तते नरनारकादि नानाविधकरणता चित्रकवत्। यत् कर्म जीवस्य चित्र-विचित्ररूपं निर्माति तत् नामकर्म। जीवस्य विविधाकृतीनां शरीराणाञ्च निर्माणं अस्य नामकर्मण एव कृतिः वर्तते। अस्य नामकर्मणः द्विचत्वारिंशत् भेदाः सन्ति अथवा भेदापेक्षया त्रिनवतिः भेदाः अपि उच्यन्ते।

8. गोत्रम्- उच्चनीचं गमयतीति गोत्रम्। उच्चैनीचैश्च गूयते शब्द्यत इति वा गोत्रम्।[19]

अस्य कर्मणः प्रकृतिः राजते उच्चनीचत्वप्रापकता। कुम्भकारवत्। लोकव्यहारसम्बन्धी आचरणं गोत्रं मन्यते। यस्मिन् कुले लोकपूज्याचरणस्य परम्परा विद्यते तदुच्चगोत्रमुच्यते एवञ्च यस्मिन् कुले लोकनिन्दिताचरणस्य परम्परा वर्तते तत् नीचगोत्रसंज्ञा प्रदीयते।

अनेन प्रकारेण मया अत्र जैनकर्मसिद्धान्तस्य सामान्यः परिचयः प्रस्तुयते। अस्य सिद्धान्तस्य वर्णनं जैनग्रन्थेषु अतिविशदं राजते। अस्योपरि अनेके ग्रन्थाः रचयितु शक्यन्ते।

सन्दर्भ संकेत

1.आचार्यः अकलकः, तत्त्वार्थवार्तिकम्, अध्याय-6,सूत्रा-3

2.डॉ. मोहनलाल मेहता, जैनधर्मदर्शन, पृष्ठ-442

3.आचार्यपाणिनि, अष्टाध्यायी,1/4/49

4.जैनेन्द्रसिद्धान्तकोशः ,2/28

5.आचार्यविद्यानीन्द,आप्तपरीक्षा, कारिका-113

6.आचार्याकलंकः, तत्त्वार्थराजवार्तिकम,6.17

7.आचार्योस्वामी, तत्त्वार्थसूत्राम्, 6/1

8.आचार्योस्वामी, तत्त्वार्थसूत्राम्, 6/2

9.आचार्यपूज्यपादः, सवार्थसिद्धिः, 6/2

10.आचार्याकलंकः, तत्त्वार्थराजवार्तिकम, *8.2.9*

11.आचार्यपूज्यपादः, सवार्थसि्द्धि, अध्यायः8, सूत्राम-4

12.आचार्यजयसेनः, नियमसारतात्पर्यवृत्तिः, गाथा-107

13.आचार्योमास्वामी, तत्त्वार्थसूत्राम्, अध्याय-8,सूत्रा-6

14.आचार्यपूज्यपादः, सर्वार्थसिद्धिः, अध्यायः-8,सुत्रा-4

15.आचार्येमास्वामी, तत्त्वार्थसूत्राम्, अध्यायः-8,सुत्राम्-13

16.आचार्योपूज्यपादः, सर्वार्थसिद्धिः, पृष्ठ-296

17.आचार्योमास्वामी, तत्त्वार्थसूत्राम्, अध्यायः-8,सुत्राम्-8

18. आचार्योपूज्यपादः, सर्वार्थसिद्धिः, पृष्ठ-216

19. आचार्योपूज्यपादः, सर्वार्थसि्द्धिः, पृष्ठ-296